

Československé dokumentační středisko, o. p. s.
169 00 Praha 6, Skokanská 3
tel. 220 466 402-7, fax 220 406 408; csds@csds.cz, precan@csds.cz

Ministerstvo zahraničních věcí České republiky,
odbor analýz a plánování (AP)
Loretánské náměstí 5
118 00 Praha 1

31. ledna 2006

Závěrečná zpráva o řešení výzkumného projektu RM 02/21/04
„Helsinský proces a zhroucení komunismu“

Výzkumný projekt si kladl za cíl přispět k tomu, aby (1) česká odborná i širší zainteresovaná veřejnost byla připravena k 30. výročí od podpisu Závěrečného aktu z Helsink a (2) aby čeští odborníci, spolu s kolegy z ostatních tzv. post-komunistických zemí, rozšířili tematické spektrum bádání o helsinském procesu o ty specifické otázky, které charakterizovaly helsinský proces ve státech někdejší sovětské mocenské sféry.

V popředí realizace projektu stála otázka helsinského „efektu“ či dopadu. Šlo o to prozkoumat na základě rozsáhlého pramenného materiálu a s přihlédnutím k průběhu daného procesu v jednotlivých zemích, nakolik prosazení agendy lidských práv jako mezinárodně platných zásad KBSE a následující helsinský proces měly přímý či nepřímý vliv na zhroucení komunismu. V této souvislosti se ocitla ve středu pozornosti problematika principu VII Závěrečného aktu (respekt k lidským právům a základním svobodám včetně svobody myšlení, svědomí, náboženství nebo víry) a takzvaného třetího helsinského koše.

Soubor výsledků realizace projektu doložil a konkretizoval základní výchozí teze projektu, jež byly zformulovány takto.

Lidská práva byla zakotvena v Závěrečném aktu jako součást základních norem ve vztazích mezi státy účastnicími se procesu KBSE, což přispělo k relativně pokojnému a obecně demokratickému průběhu změn ve střední Evropě a v Sovětském svazu, které zakončily éru studené války. Kořeny reforem zhora i protestů a hnutí zdola, které vedly k demontáži či zhroucení komunistického panství v letech 1989/90, mohou být vysledovány také v dynamických procesech, které byly uvedeny do pohybu 15 let předtím v Helsinkách.

1. Zakotvení "respektu pro lidská práva a základní svobody, včetně svobody myšlení, svědomí, náboženství nebo víry" jako jednoho z deseti

základních principů pro státy-signatáře Závěrečného aktu učinilo z kodexu lidských práv součástí norem mezinárodních a diplomatických vztahů. Dřívější pojetí nezasahování do vnitřních záležitostí států tím bylo zásadně překonáno. Dohodnutý mechanismus zkoumání, jak jsou závazky Závěrečného aktu uváděny v život či jak jsou porušovány, legitimizoval kritiku stavu na poli lidských práv v jednotlivých účastnických zemích na mezinárodních fórech k tomu zřízených (následné schůzky KBSE), a právo vyžadovat nápravu.

2. Neočekávaným efektem "Helsink" byla skutečnost, že lidé v komunistických zemích vzali své vlády za slovo a začali na nich vyžadovat splnění mezinárodních závazků na poli lidských práv. Znovuvynošení občanské společnosti, protestní hnutí pod praporem obhajoby lidských práv a s programem prosazení principů lidských a občanských práv ve všech sférách života společnosti, mělo korozivní efekt na legitimitu a sebedůvěru vládnoucích elit komunistických států. Tato hnutí se stala svého druhu spojencem západních signatářských států při prosazení helsinských norem do života.

Obojí, jak skutečnost, že západní účastníci helsinského procesu trvali na spojování mezinárodních diplomatických vztahů rámcovaných KBSE s uplatněním norem lidských práv, tak mobilizace hnutí za lidská práva zdola, vytvářelo tlak na vlády komunistických zemí ve směru nezbytnosti nejen hospodářských, ale i politických reforem, nebo alespoň - v zemích, kde se vládnoucí elity myšlenky reforem bránily (Československo, NDR) - jistým ústupkům, které rozšiřovaly prostor pro sociální mobilizaci a napomáhaly organizování opozice.

Práce na projektu se rozvíjela v těchto směrech:

1. Příprava k vydání českého překladu knihy Daniela C. Thomase „The Helsinki Effect“ (Princeton University Press, 2001), která shrnuje základní poznatky o cestě k dohodám z Helsink a o tom, jak a nakolik měl helsinský proces přímý či nepřímý vliv na zhroucení komunismu..

2. Zpřístupnění a studium pramenů k helsinské agendě, uložených v československých (příp. zahraničních) archivech.

3. Příprava materiálů a studií k tématu Československo a helsinský proces jako součást přípravy české účasti na mezinárodní konferenci „Helsinský proces a zhroucení komunismu“, jež byla plánována a realizována v červnu 2005.

4. Programová a organizační příprava mezinárodní účasti konference Helsinský proces a zhroutení komunismu, orientovaná v první řadě na helsinský proces „zdola“, který zahrnoval spolupráci hnutí a aktivistů uvnitř sovětského bloku i spolupráce přes hranice obou bloků.

Jako hlavní výstupy byly zamýšleny

- soubor dokumentů Československo a helsinský proces 1975-1989
- soubor studií a referátů (pro připravovanou mezinárodní konferenci) k celému spektru problematiky, jak helsinský proces zasáhl do života české a slovenské společnosti, do mezinárodních aktivit a zahraniční politiky komunistického Československa
- překlad do češtiny knihy The Helsinki Effect
- podle okolností a výsledků konference výstupní sborník v angličtině z konference,

Realizace náročného a široce založeného projektu v plném rozsahu do značné míry závisela na získání dalšího příspěvku, a to od berlínské nadace „Stiftung Aufarbeitung der SED Diktatur“. Grant od této nadace se nepodařilo získat, a tak bylo nutno vycházet jen z omezených možností, které poskytoval grant MZV. Naproti tomu ČSDS získalo z více institucionálních, i soukromých, domácích i zahraničních zdrojů prostředky na rozsáhlou mezinárodní vědeckou konferenci s početným zastoupením zahraničních odborníků z deseti zemí, jejíž úvodní částí se zúčastnilo 250 pozvaných hostů, mezi nimi také řada zahraničních diplomatů akreditovaných v Praze.

Jednotlivé výsledky a výstupy projektu

1. Byla přeložena kniha „The Helsinki Effect“ a k vydání připraven rukopis její české verze. Překlad se však nepodařilo vydat v dostatečném předstihu před konferencí, jak bylo zamýšleno, především kvůli nepředvídaně náročnému překladu. Teprve opakovaná redakce překladu dokončená v prosinci 2005 zaručuje, že rukopis je způsobilý k tisku. Kniha vyjde pravděpodobně na jaře 2006.

2. **Studium archivních pramenů a pořízení rozsáhlé dokumentace** (kopie dokumentů) k problematice helsinského procesu z těchto archivů:

- a) Open Society Archive v Budapešti: Dokumenty z let 1982-1990 o činnosti International Helsinki Federation for Human Rights, střežové organizace nevládních (občanských) helsinských výborů, která sdružovala v 80. letech 13 organizací tohoto druhu. (Cca 2000 stran fotokopií.)

- b) Národní archiv v Praze Rozsáhlý soubor dokumentů z fondu AÚV KSČ. Jde především o materiály týkající se přípravy konference o bezpečnosti v Evropě a pak helsinského procesu, připravené pro jednání předsednictva ústředního výboru KSČ v letech 1966-1988.
- c) Archiv Pražské kanceláře OBSE (Prague Office of the OSCE Secretariat): Dokumentace o návrzích československého zastoupení při přípravě KSBE v Helsinkách a následných schůzek KSBE.
- d) Archiv MZV: Došlé a odeslané depeše z let 1980-1988. Byl pořízen rozsáhlý soubor několika tisíc fotokopií depeší, které se týkaly helsinské agendy, zejména pak bělehradské, madridské a vídeňské následné schůzky KSBE.

3. Byla **sestavena dokumentace „Soubor dokumentů Charty 77** k následným schůzkám KSBE (Bělehrad, Madrid, Vídeň), k Závěrečnému aktu KSBE a k helsinskému procesu (1977-1989)“, celkem 28 dokumentů v rozsahu 110 stran.

4. Byla připravena a uspořádána **mezinárodní konference „Helsinský proces a zhroucení komunismu“**, jež se konala ve dnech 5. - 7. června 2005 v Praze. Úvodní části konference se zúčastnilo cca 250 domácích a zahraničních účastníků. Na následujícím dvoudenním rokování bylo přítomno na 40 zahraničních a cca 60-80 domácích odborníků (někteří se zúčastnili jednání jen některého z panelů). Bylo předneseno okolo třiceti referátů, z toho čtyři z pera českých historiků.

5. Přípravuje se **sborník referátů přednesených na konferenci**, v první řadě v angličtině. Ve sborníku budou využity některé dokumenty získané v průběhu archivního studia. Při redakci sborníku lze počítat s pomocí Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, který bude pravděpodobně spolu vydavatelem. Sborník vyjde pravděpodobně rovněž do konce jara 2006. (Publikace české verze sborníku závisí na tom, zda se podaří získat prostředky na překlad příspěvků zahraničních referentů a na tisk.)

Základní přínos realizace projektu

Realizace projektu přinesla základní přelom ve studiích helsinského procesu v České republice. Doposud zcela opomíjená problematika se stala předmětem soustředěného zájmu, třebaže zatím jen malé skupiny vesměs mladých badatelů. Mezinárodní konference kromě vlastního přínosu faktického upozornila na to, o jak významný předmět výzkumu se jedná, jaké jsou slabiny domácích helsinských studií oproti stavu v zahraničí a která dílčí témata čekají naše historiky a politology na zpracování. Shromážděná archivní dokumentace nezůstane ležet ladem, ale bude použita jak bezprostředně (ve sborníku z konference), tak v rámci návazného projektu, který

se připravuje k zadání u Grantové agentury České republiky na příští léta. Dopad a pozitivní přínos projektu budou zvýrazněny vydáním obou připravovaných publikací, knihy „Helsinský efekt“ a konferenčního sborníku. Projekt „Helsinský proces a zhroucení komunismu“ se bezpochyby stal začátkem systematicky pěstovaných českých studií o helsinském procesu 70. a 80. let. Stejně tak zůstane trvalým přínosem spolupráce se zahraničními institucemi, které se podílely na projektu mezinárodní konference (Ústav politických studií SAV v Bratislavě, Ústav politických věd PAN a Ústav paměti národa ve Varšavě, Centrum pro studium studené války v Budapešti, Archiv národní bezpečnosti ve Washingtonu, nadace „Aufarbeitung der SED Diktatur“ v Berlíně a další) a se zahraničními badateli, kteří přivítali svolání konference, zúčastnili se jí a nešetřili slovy chvály o její vysoké úrovni vědecké i organizační.

Následující pokračování zprávy má tyto části, očíslované v souladu s elektronickou verzí zprávy

02 Československo v helsinském procesu. Soubor studií

01 Helsinský Závěrečný akt a vznik Charty 77 (Oldřich Tůma)

02 Disent a lidské práva (Norbert Kmeť)

03 Opozice v ČSSR a NDR v helsinském procesu (Tomáš Vilímek)

04 Letohrádek Hvězda. K problematice postojů Charty 77 k míru a mírovým hnutím (Petr Blažek)

05 Nadace Charty 77 ve Stockholmu a Helsinský proces (František Janouch)

06 Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1969 – 1989 (Juraj Marušiak)

07 Cirkvi na Slovensku po Helsinkách '75 : pod tlakom komunistického režimu (Jan Pešek)

03 Soubor dokumentů Charty 77 k následným schůzkám KSBE (Bělehrad, Madrid, Vídeň), k Závěrečnému aktu KSBE a k helsinskému procesu (1977-1989)

1

1977, [konec září],¹ Praha. – *Dopis prezidentu republiky před zahájením následné schůzky účastníků KBSE v Bělehradě.* ...strana 6

2

1978, 10. leden, Praha. – *Dopis delegátům bělehradské následné schůzky účastnických států Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE).* 10

3

1978, 12. březen, Praha. – Prohlášení k ukončení bělehradské následné schůzky účastnických států KBSE.

.....12

4

1980, 28. červen, Praha. – Výzva Charty 77 k čs. veřejnosti při příležitosti madridské schůzky účastnických států KBSE.¹ Přílohy: Text VII. principu Závěrečného aktu helsinské konference a úvaha Jiřího Hájka, doporučená mluvčími Charty jako podklad k diskusi.14

5

1980, 17. září, Praha. – Dopis prezidentu republiky s návrhy na příspěvek Československa ke zdaru madridské schůzky účastnických států KBSE.

.....19

6

1980, 10. listopad, Praha. – Telegram Charty 77 konferenci signatářů Závěrečného aktu KBSE v Madridu.22

7

1981, 17. únor, Praha. – Sdělení o návrhu skupiny signatářů Charty na posílení evropské myšlenky pro závěrečné jednání madridské konference a zveřejnění návrhu k diskusi

.....23.

8

1981, 22. únor, Praha. – Dopis prezidentu republiky opakující návrhy Charty 77 pro jednání čs. delegace na madridské konferenci

.....25

9

1982, 3. březen, Praha. – Dopis vládě ČSSR s žádostí, aby vláda předložila madridské konferenci návrhy k zabezpečení svobody přesvědčení a náboženského vyznání.

.....27

10

1982, 22. říjen, Praha. – Dopis vládě ČSSR s připomínkami a návrhy pro příspěvek čs. vlády k úspěchu následné madridské schůzky účastnických států KBSE.29

11

1983, 14. listopad, Praha. – Stanovisko k Výslednému dokumentu madridské následné schůzky účastnických států KBSE zaslané prezidentu republiky, předsedovi vlády ČSSR, předsedovi Federálního shromáždění a generálnímu prokurátorovi ČSSR.32

12

1983, 30. prosinec, Praha. – Rozbor Výsledného dokumentu madridské schůzky účastnických států Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE), schváleného v září 1983.

.....36

13

1985, 20. březen, Praha. – Návrhy na přezkoumání a úpravu čs. právního řádu z hlediska přijatých mezinárodních paktů o občanských a lidských právech, zaslané s konkrétními podněty Federálnímu shromáždění ČSSR.

.....45

14

1985, 23. červenec, Praha. – Prohlášení k 10. výročí podepsání Závěrečného aktu helsinské konference zaslané prezidentu, vládě a Federálnímu shromáždění ČSSR a Čs. výboru pro evropskou bezpečnost.

.....63

15

1985, 25. září, Praha. – Společné prohlášení Charty 77 a sedmi českých a slovenských spisovatelů o represivní politice státu v oblasti kultury, adresované vládě ČSSR a Evropskému kulturnímu fóru v Budapešti.

.....66

16

1986, 25. duben, Praha. – Odpověď Evropské síti pro dialog Východ-Západ se stanoviskem Charty 77 k tzv. Milánské výzvě – návrhu memoranda mezinárodního fóra svolaného mírovým hnutím do Milána na květen 1986.

.....69

17

1986, 2. květen, Praha. – Dopis konferenci účastnických států KBSE v Bernu o překážkách, jimž musí českoslovenští občané čelit při setkávání s rodinnými příslušníky v zahraničí a při výměně informací.

.....77

18

1986, 30. říjen, Praha. – Dopis delegátům následné schůzky KBSE ve Vídni k zahájení konference.

.....80

19

1987, 25. září, Praha. – Dopis vídeňské schůzce Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě.¹

.....82

20

1987, 6. prosinec, Praha. – Dopis nezávislému semináři k otázkám lidských práv v Moskvě se stanoviskem Charty 77 k pojetí, obsahu a uplatňování lidských a občanských práv.

.....84

21

1987, 15. prosinec, Praha. – Dopis předsednictvu vlády ČSSR, vládě SSR a vídeňské následné schůzce KBSE s návrhem na zabezpečení práv národnostních menšin, vypracovaný Výborem na ochranu práv maďarské menšiny v Československu.

.....88

22

1988, 2. leden, Praha. – Dopis Charty 77 a Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných vídeňské následné schůzce KBSE podporující výzvu časopisu Beszélö k umožnění náhradní vojenské služby.

.....92

23

1988, 11. duben, Praha. – Stanovisko k návrhu generálního tajemníka ÚV KSČ M. Jakeše na vytvoření pásma důvěry ve střední Evropě.93

24

1989, 17. leden, Praha. – Dopis představitelům účastnických států Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě o policejní razii proti účastníkům pietního shromáždění v den výročí Palachovy smrti.

..... 96

25

1989, 10. únor, Praha. – Společný dopis Charty 77 a Čs. helsinského výboru o uplatnění výsledků vídeňské následné schůzky KBSE v Československu adresovaný prezidentu republiky, Federálnímu shromáždění, vládě ČSSR, Čs. výboru pro evropskou bezpečnost a spolupráci, Výboru čs. veřejnosti pro lidská práva a Mezinárodní helsinské federaci pro lidská práva.

..... 98

26

1989, 18. únor, Praha. – Poděkování Charty 77 a nezávislých iniciativ vládám účastnických zemí KBSE, domácím i zahraničním přátelům za projevy solidarity s trestně stíhanými a vězněnými účastníky lednových demonstrací.

..... 101

27

1989, 5. květen, Praha. – Dopis Charty 77, Čs. helsinského výboru a VONS Konferenci o lidské dimenzi KBSE v Paříži, srovnávající respektování lidských práv v Československu se závazky přijatými čs. představiteli v rámci helsinského procesu.103

28

1989, 8. listopad, Praha. – Dopis Federálnímu shromáždění ČSSR vyzývající poslance k odmítnutí návrhu zákona o tisku a hromadných sdělovacích prostředcích, protože odporuje Ústavě ČSSR a mezinárodním paktům o lidských právech.

.....107

04 Chronologie

01 Cesta ke Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a helsinský proces. Stručná chronologie. Sestavil Daniel Štěpánek

02 Helsinský proces zdola. Stručná chronologie. Sestavil Daniel Štěpánek

05 International Helsinki Federation for Human Rights (Mezinárodní helsinská federace pro lidská práva)

Gerald Nagler at the Prague Conference “Helsinki Process and the Demise of Communism”, June 2005, on Helsinki Federation for Human Rights

06 Výsledky archivního výzkumu

07 Mezinárodní konference Helsinský proces a zhroutil komunismu Praha 5. – 7 června 2005

- 01 Program konference (česky)
- 02 Program konference (anglicky)
- 03 Soubor abstrakt referátů
- 04 Zahajovací projev Viléma Prečana
- 05 Závěrečná tisková zpráva

08 Český překlad knihy The Helsinki Effect

Daniel C. Thomas

The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights, and the Demise of Communism. Princeton: Princeton University Press, 2001

Helsinský efekt.

Mezinárodní zásady o lidských právech a zhroutil komunismu.

Přeložil Jan Růžička

Poznámka překladatele

Poděkování autora

Úvod

Mezinárodní politika lidských práv

VÝVOJ ZÁSAD

Kapitola 1

Nástup zásad lidských práv ve vztazích mezi Východem a Západem

Kapitola 2

Vyjednávání o lidských právech v helsinském Závěrečném aktu

UTVÁŘENÍ INTERPRETATIVNÍCH RÁMCŮ ZÁSAD

Kapitola 3

Utváření „Helsink“ na domácí scéně: Občanská hnutí proti komunistické státustraně

Kapitola 4

Utváření interpretačního rámce „Helsinek“ v zahraničí: Nadnárodní síť a politika Spojených států

ÚČINEK HELSINSKÝCH ZÁSAD

Kapitola 5

Mobilizace: Expanze hnutí za lidská práva

Kapitola 6

Reakce: Komunistická odpověď na lidská práva

Kapitola 7

Socializace: Lidská práva a rozklad komunistické moci

Závěr

Helsinský efekt

Příloha

Seznam rozhovorů

V Praze 31. ledna 2006

prof. PhDr. Vilém Prečan, CSc.

řešitel projektu

předseda správní rady ČSDS, o.p.s.